

Irena ANDRIUKAITIENĖ

SPALVOS SĄVOKA IR PAVADINIMAI LIETUVIŲ KALBOJE

Spalva yra sudėtingas materialaus pasaulio reiškinys, kuriuo domisi daugelis mokslo šakų. Fizika tyrinėja energetinę spalvos prigimtį, chemija – organinių junginių spalvos priklausomybę nuo jų sandaros, fiziologija – regos organų gebėjimą skirti įvairaus ilgio šviesos bangas, biologija – spalvos poveikį gyvūnų ir augalų organizmams, psichologija – psichinius procesus, susijusius su regimo pasaulio spalvų suvokimu ir pan. (LTE 1983: 322, 326). Tokie plačiašakiai moksliniai spalvų tyrinėjimai padeda surasti ryšį tarp žmogų supančio materialaus reiškinio ir žmoguje vykstančių psichofiziologinių procesų. To ryšio dėka įgyjama dvasinio pasaulio patirtis, kuri jau realizuojama kalboje.

Gausūs lingvistiniai spalvų pavadinimų įvairiais aspektais tyrimai parodė, kad daugelyje pasaulio kalbų:

- 1) nevienodai skirstomas spalvų spektras;
- 2) netiksliai suvokiamos ir įvardijamos spalvos;
- 3) egzistuoja skirtingos spalvų pavadinimų ir reikšmių sistemos;
- 4) konkrečių spalvų pavadinimų vartosenoje esama tam tikrų dėsnų.

Šiems pastebėjimams iš esmės neprieštarauja ir lyginamosios kalbotyros duomenys, kada lyginamos konkrečių spalvų reiškančios leksemos.

Pasaulyje yra daug kalbų, kuriose nėra žodžių spalvai žymėti, o yra žodžiai tamsumui ir tekstūrai arba tamsai ir šviesai apibūdinti. Norėdamos įvardyti konkrečių spalvą, tos kalbos pasirenka vieną ar kitą gamtos objektą, pvz., apie geltoną pasakoma, kad tai saulės spalvos ir pan. Kai kurios kalbos turi žodžius tik juodai ir baltai arba juodai, baltai ir raudonai spalvoms nusakyti. Yra ir tokių kalbų, kuriose egzistuoja po kelias dešimtis pavadinimų galvijų spalvai apibūdinti, bet neišvardytos pagrindinės spektro spalvos ir pan.

Spalvos ir jos bendrąją charakteristiką pateikęs F. Šemiakinas, remdamasis įvairių tyrinėtojų duomenimis, teigia, jog vienos ar kitos spalvos bei jos atspalvio neišvardijimas kalboje dar nereiškia, kad tauta tos spalvos (resp. atspalvio) nepažino ar neskyrė. Paprasčiausiai labai dažnai apie spalvą būdavo pasakoma per konkretų daiktą, tos spalvos turėtoją, pvz., žemės, riešuto, alyvos, samanų spalvės ir t.t. Be to, vienoje ar kitoje kalboje pati spalva išskiriama tik ta kalba kalbantiems būdingais spalvų jutimo niuansais ar net gana dideliais spalvų suvokimo skirtumais (Šemiakin 1960 : 5–47).

Pačiame didžiausiame indoeuropietiškosios leksikos kompendiume – T. Gamkrelidzės ir V. Ivanovo studijoje "Indoeuropiečių kalba ir indoeuropie-

čiai" — nėra atskiro skyriaus spalvų pavadinimų analizei. Autoriai apie spalvų pavadinimus užsimena tik kalbėdami apie metalus. Jų pastebėjimu, kiekvienas metalas pavadinamas pagal charakteringą spalvą, pvz., kai kurių kalbų aukso pavadinimas — angl. *Gold*, vok. *Gold*, la. *zēlts* — siejamas su ide. šaknimi **ghel-* "geltonas"; ide. šaknis **reudh-* siejama su raudonos spalvos vario pavadinimu ir pan. (Gamkrelidzė, Ivanov 1984: 710–714). Žinoma, kartais sunku pasakyti, ar nuo metalo spalvinių ypatumų galėjo atsirasti konkrečios spalvos pavadinimas, ar atvirkščiai — spalvos požymis buvo esminė ypatybė įvardijant tą kūną, medžiagą.

Abstrakčios spalvos sąvokos atsiradimas tyrinėtojų dažniausiai siejamas "su mokslo ir jo poreikių bei dažų gaminimo ir dažininkystės technikos plėtra" (Malinauskienė 1983: 101). Pavyzdžiui, manoma, kad lenkų kalbos *czerwony* "raudonas", rusų *красный* "t.p." ir kai kurie kiti raudoną spalvą reiškiantys slavų kalbų žodžiai turi tą pačią šaknį kaip ir rusų k. *черёму* "skydamaris". Mat iš tam tikrų šios (skydamarių) rūšies vabzdžių buvo gauti raudoni dažai — karminas (Uspenskij 1967: 284–285).

Dabartinėje lietuvių kalboje spalvos sąvoka reiškia žodžiu *spalva* (LKŽ XIII 315), kuris yra bendras rytų baltų, t.y. lietuvių ir latvių, kalbų vedinys. Kaip mano J. Pokornas, pradžią šiam žodžiui yra davusi, ko gero, ide. veiksmazodinė šaknis *(*s*)*p*(*h*)*el-*, reiškianti aktyvų veiksmą "skelti, nuskelti, nuplėsti, nurauti", iš kurios su *u* išsivestas daiktavardis **spalvā* (Pokorny 1959: 985–986). Dėl *(*s*)*p*(*h*)*el-* semantikos papildomų duomenų yra pateikęs V. Urbutis, analizuodamas la. būdvardžio *spalgs* reikšmes ir kilmę. Šalia šaknies *(*s*)*p*(*h*)*el-* "skelti" jis pateikė šaknies variantą *(*s*)*p*(*h*)*el-g*, reiškiantį "spindėti, žibėti, blikėti" (Urbutis 1981: 180–184).

Latvių kalboje žodis *spālva* reiškia "plunksna, gyvulių plaukas". Ir būtent ši žodžio *spālva* reikšmė, ko gero, yra senesnė. Tačiau ir latvių kalboje žodis *spālva* tam tikrais atvejais vartojamas "spalvos" reikšme, kai kalbama apie paukščių, gyvulių ir žvėrių spalvą (Zinkevičius 1984: 337; Sabaliauskas 1990: 180; 1994: 269).

Panašių analogijų, kai žodis reiškia ir konkretų objektą, ir spalvą lietuvių ir latvių kalbose yra ir daugiau. Tai įrodo, kad vienam ir tam pačiam žodžiui gali būti būdinga dviejų skirtingų reikšmių koegzistencija. Pvz., "spalvos" reikšmę turi latvių kalbos žodis *plauka* bei lietuvių kalbos žodžiai *plaukas* (LKŽ X 91), *šerys* (LKŽ XIV 654), plg.: *Kumelės tumsė dzeltenā plauka* ME III 324; *Bėro plauko žirgelis, blizga tvaska balnelis* LTR (Lnkv); *Koks atjos bernelis, koks žirgo šerėlis* (d.) Pin.

Jungiamoji grandis tarp žodžio *spalva* senosios reikšmės "plunksna" ir naujesnės "regimas šviesos tonas" būtų ta, jog konkretiems objektams būdingi spalviniai požymiai (tiek plunksna, tiek plaukas, tiek šeris yra įvairių atspalvių, tonų — gali žibėti, blizgėti, raibuluoti, žvilgėti ir pan.).

Semantinių paralelių, lyginant "spalvos" reikšmės sąsajas, galima rasti įvairiose kalbose. Kaip rodo etimologinė medžiaga, kai kurių kalbų "spalvos" semantinį pamatą irgi sudaro spalvinių požymių turintys objektai, pvz., gėlė,

dažai ir pan. (Malinauskienė 1983: 102–108 ir ten pateiktą bibliografiją).

Akademiniame "Lietuvių kalbos žodyne" užfiksuotos 3 žodžio *spalva* reikšmės: 1) regimas šviesos tonas; 2) išraiškos priemonė (ppr. pl. prk.); 3) vien iš keturių kortų figūrų (LKŽ XIII 315). J. Laučiūtė "Slavų kalbų baltizmo žodyne" pateikia V. Nemčenkos, tyrusio Lietuvos rusų tarmių lituanizmus užfiksuotą žodį *spalvos* reikšme "pieštukiniai dažai". Ją turi ir lietuvių žemaičių bei rytų aukštaičių šnektos (Laučiūtė 1982: 90–91). Tai būtų 4-o, dabartinio lietuvių kalbos žodžio *spalva* reikšmė.

Nors analizuojamas žodis, rodos, nėra užfiksuotas senuosiuose lietuvių raštuose, tačiau kai kurie onomastikos duomenys liudija jį buvus ir senesniais laikais, plg.: up. *Spálvė*, *Spalvė* (Dubysos deš. intakas) (Vanagas 1981: 311). Tos pačios šaknies la. hidronimą *Spalvene* J. Enzelynas lygina su la. *spalva* "plunksna" (Feder) ir, remdamasis J. Geruliu, su minėtu lie. upėvardžiu *Spálvė* (Endzelīns 1980: 177). Pirminė reikšmė galėjo būti "blizgantis žvilgantis, raibuliuojantis". Tos šaknies senumą rodo įvairių Lietuvos vietų pavardės: *Spalvis*, *Spalvys* ir kt. (LPŽ 1989: 780–781).

Kada žodis *spalva*, dabar turintis nemažą vėdinių, – *at spalvis* (LKŽ XIII 431), *bespalvis* (LKŽ I 781), *spalvėti*, *spalvinas*, *spalvėnas*, *spalvingas* (LKŽ XIII 315), *spalvinis*, *spalvinti*, *spalvotas*, *spalvoti* (LKŽ XIII 316), *spalvūota* (LKŽ XIII 317) ir kt., – pradėtas vartoti abstrakčia reikšme, kol nėra lietuvių kalbos istorinio žodyno, sunku pasakyti. Gal būt panašiu metu, kaip ir latvių kalboje žodis *krāsa*, dėl rusų kalbos įtakos "spalvos" reikšme, K. Karolio nuomone, paplitęs XIX a. II-ojoje pusėje (Karulis 1992 (II): 418).

Rečiau "spalvos" reikšmę lietuvių kalboje turi ir žodžiai:

dāžas, dažniausiai vartojamas žemaičių (LKŽ II 344), *núodažalas*, *núodažė* (LKŽ VIII 913), plg.: *Keleriopo dažo šviesi orarykštė Žem*; *Nuo lytaus visa dāžas nuėjo Bt*; *Tavo raudonas núodažalas jau nustrynė nuog suknelės Nė Violetinis nuodažas rš.*

žiedas (LKŽ K; Lyberis 1981: 386), plg.: *Kokio žiedo matkos Kp, Ds, Jn Pasisiūsiu marškinėlius vieno lino žiedo NS 995*; *Parėdymais popiežių užginto juos parduoti ir nudažyti kokiūomi žiedu A. Baran*; *Švenčiant linksmius paminklus, linksminančius mums dūšias, parėdinių žiedas esti žalias A. Baran*; *Panėvėžio apskrityje sako: kokių žiedu nudažėi gijas?* TS 1897, 36.

Kol lietuvių kalboje žodis *spalva* nebuvo pradėtas vartoti abstrakčiaja reikšme, tą funkciją dar atliko ir skolininė leksika:

barvą, plg. le. *barwa*, žinomą šioje kalboje nuo XV a. ir pasiskolintą iš vidurio aukštaičių vokiečių *varwe* (Ślowski 1952–1956: 28), *borvą*, *burvą* (LKŽ I 673, 796, 1204), *bormą* (LKŽ 1941 I 673): *Tatáig yra barwa W. Christaus DP 528_{41–42}; nūg anós borwós ir dáitumo gíwo kuris' yra žiedė išg io priginimo DP 332_{37–38}* (M. Daukšos Postilėje forma *barva* pavartota 1 kartą, o *borva* ir kiti jos linksniai – 5 kartus); *Kokios barvós kepurės nori? Kal*; *Šįmet nepeiktina linų borva Kp*; *Drabužis vienburvis, t.y. vienoniškos burvos J*; *Vienos bormōs' ana pasiuvo sau jupą, sijoną, t.y. vienos varsos J*; dar plg. vadinamosios Jokūbo Morkūno 1600 m. Postilės *barvička* (le.

barwiczka) "veido dažai": *Pirkdama zerkolus, vainikus, bromkas, brindas, barvičkas ir kitus daiktus* MP III 37 (LKŽ I 673);

párbas, plg. vok. *Farbe*, vok dial. *farw*, naujesnį (negu *barva* iš vok. *varwe*) lenkų skolinį *farba* (Slawski 1952–1956: 28); randame Pilypo Ruigio (1747 m.), F. Nesselmanno (1851 m.) žodynuose (LKŽ IX 408); variantai *parvù*, *párvas* (LKŽ IX 439): *Visokių parvų yr dangaus juosta* Prk; *Man mėlynasis párvas labiausiai patinka* K II 19;

kòleris, *kòlèrius*, plg. le. *kolor* (LKŽ VI 310);

mostis, *mōstis*, plg. brus. *масць*, le. *maśc* (LKŽ VIII 359): *Jei pirksi, tai parink, kad būt in mōstį* (vienodos spalvos) Btr;

varsà, plg. brus. *ворса* (Būga 1959: 217; LKŽ K): *Lino žiedo varsos dalgis* Kv; šis žodis reiškė "vilnų kuokštas" užfiksuotas jau pirmajame lietuvių kalbos žodyne — K. Sirvydo "Dictionarivm trivm lingvarvm" (SD³ 123).

Sąvokos "spalva" pavadinimų ir jų reikšmių raidos apžvalga patvirtina, kad tiek tikrovėje, tiek kalboje reiškinių pažinimas ir įvardijimas eina nuo konkrečių daiktų prie abstrakčių sąvokų atsiradimo. Taigi yra tiesioginis ryšys tarp daiktų ir reiškinių, realiai egzistuojančių žmogaus aplinkoje, bei žodžių ir sąvokų, suteikiančių galimybę kalbos ir mąstymo procese suabstraktinti konkrečių objektų požymius.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

B ū g a K. 1959: *Rinktiniai raštai* 2, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

E n z e l i n s J. 1980: *Darbu izlase* 3, 2, Rīga: Zinātne.

G a m k r e l i d z e T. V., I v a n o v V i a č. V s. 1984: Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. *Индоевропейский язык и индоевропейцы* 2, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

K a r u l i s K. 1992: *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 2, Rīga: Avots.

L a u č i ū t ē J. 1982: Лаучюте Ю. А. *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград: "Наука". Ленинградское отделение.

LKŽ I–XVI: *Lietuvių kalbos žodynas* 1–16, Vilnius 1941–1945; II leid. 1–2, 1968–1969.

Po pavyzdžių duodami šaltinių ir gyvenamųjų vietų vardų sutrumpinimai yra tokie pat kaip LKŽ.

LKŽ K: "Lietuvių kalbos žodyno" kartoteka

LPŽ 1989: *Lietuvių pavardžių žodynas* 2, Vilnius: Mokslas.

LTE 1983: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija* 10, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija.

M a l i n a u s k i e n ė N. 1983: Žodžių, išreiškiančių spalvos sąvoką, semantikos raida senovės graikų kalboje. — *Kalbotyra* 34(2), 101–108.

ME: K. M ū l e n b a c h a *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģejis, papildinājis, turpinājis J. E n d z e l ī n s 1–4, Rīga, 1923–1932.

P o k o r n y J. 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern und München: Francke Verlag.

S a b a l i a u s k a s A. 1994: *Iš kur jie?: Pasakojimas apie žodžių kilmę*, Vilnius: Lietuvių k. inst.

S a b a l i a u s k a s A. 1990: *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.

- SD³: *Dictionarium trium linguarum...* Constantino Szyrwid... Tertia editio... Vilnae... 1642. *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1979: Mokslas, 568, 882).
- Sławski F. 1952–1956: *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1, A–J, Kraków: Nakładem Towarzystwa miłośników języka polskiego.
- Šemiatkin F. 1960: Шемякин Ф. Н. К вопросу об отношении слова и наглядного образа (цвет и его названия). — *Известия Академии педагогических наук РСФСР* 113: Мышление и речь, Москва: Издательство академии педагогических наук РСФСР.
- Urbutis V. 1981: *Baltų etimologijos etimodai*, Vilnius: Mokslas.
- Uspenskij L. 1967: Успенский Л. Почему не иначе? Москва: Издательство "Детская литература".
- Vanagas A. 1981: *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Z. 1984: *Lietuvių kalbos istorija* 1, Vilnius: Mokslas.

BEGRIFF UND BENENNUNGEN DER FARBE IM LITAUISCHEN

Zusammenfassung

Im Artikel wird der Begriff und die Benennungen der Farbe im Litauischen besprochen, die Entwicklung ihrer Bedeutungen erklärt. Es wird bestätigt, daß die Erkenntnis und Benennung der Erscheinungen sowie in der Wirklichkeit als auch in der Sprache von den konkreten Dingen zum Aufkommen der abstrakten Begriffe geht.

Die abstrakte Bedeutung "sichtbarer Lichtton" des gegenwärtigen litauischen Wortes *spalvą* "Farbe" scheint nicht alt zu sein. Sie ist nicht in alten Schriften bezeugt, obwohl die Wurzel *spalv-* in Gewässernamen Litauens und Lettlands, in litauischen Familiennamen vorkommt. Die semantischen Parallelen des Lettischen und des Litauischen lassen die Schlußfolgerung ziehen, daß die ältere Bedeutung des Wortes *spalva* "plunksna" ("Feder") ist, vgl. lett. *spalva* "Feder, Haar der Tiere". In der engeren Gebrauchssphäre, gewöhnlich in der Rede über die Tiere, haben lit. *plaukas* ("Haar"), *šerys* ("Borste"), lett. *plauka* die Bedeutung der Farbe ("sichtbarer Lichtton"). Objekte mit Merkmalen der Farbe in anderen Sprachen bilden meistens auch den Grund des semantischen Feldes der den Begriff der Farbe benennender Wörter, z. B. *gėlė* ("Blume"), *dažai* ("Farbe") u. ä. Auch in manchen litauischen Mundarten oder Schriften kommen Wörter in solcher ("der Farbe") Bedeutung vor, z. B. *dāžas*, *nūodažalas*, *nūodažas*, *žiedas*.

In alten Schriften und Mundarten werden auch Lehnwörter in der Bedeutung "der Farbe" gebraucht: *barvā*, *borma*, *borvā*, *burvā*, *kōleris*, *kōlérius*, *mostis*, *mōstis*, *pārbas*, *parvā*, *parvas*, *varsa*.